

כסף, כוח והשפעה

היהודים באחוזות בית רדזיוויל
בליטא במאה ה־18

אדם טלר

אדם טלר

כסף, כוח והשפעה

היהודים באחוזות בית רדז'יוויל בליטא במאה הי"ח

אדם טלר

כסף, כוח והשפעה

היהודים באחוזות בית רדז'יוויל בליטא
במאה הי"ח

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירתמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, פרופ' אלברט באומגרטן,
פרופ' דבורה דימנט, מר צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן, פרופ' שמואל פיינר,
ד"ר אמנון רוז-קרקוצקין
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון
ערך והביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
קרן קורת
קרן לוציוס נ' ליטאואר

משרד החינוך, התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 1-205-227-965

מספר קטלוגי 185-521

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ו

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז זלמן שזר

הדפסה: דפוס גרפית בע"מ; לוחות: מכון האופסט שלמה נתן

כולם בירושלים

תוכן העניינים

- 9 פתח דבר
- 13 מבוא
- א. נושא המחקר וחשיבותו 13; ב. ספרות המחקר 18; ג. תיקוף המחקר: תולדות משפחת רד"יוויל ואחוותיה 22; ד. המשפחה ואחוותיה: 1689–1764 23; ה. מקורות המחקר 28
- 33 פרק ראשון: ההתיישבות היהודית באגד האחוות
- א. ראשית ההתיישבות היהודית באחוות בית רד"יוויל בליטא 33; ב. הגידול בהתיישבות היהודית במאה הי"ח 36; ג. אופייה של ההתיישבות היהודית 40; ד. השפעת המלחמה הצפונית על התפתחות ההתיישבות היהודית 43; ה. מדיניות ההתיישבות של משפחת רד"יוויל 45; ו. סיכום 54
- 55 פרק שני: יהודי העיר, הקהילות היהודיות וכלכלת האחוות
- א. מקומה של הפעילות הכלכלית היהודית בכלכלה העירונית 56; ב. היהודים כמקור ישיר להכנסה 66; ג. חובות הקהילות לבעל האחוזה 68; ד. בעלי האחוות ותקציבי הקהילות 70; ה. תפקידן הגיהולי של הקהילות 72; ו. סיכום 75
- 77 פרק שלישי: המוסדות הכלכליים של האחוות
- א. ההכנסות מאחוזה מגנאטית 77; ב. התכרת זכויות באחוות משפחת רד"יוויל 86; ג. סיכום 88
- 89 פרק רביעי: יהודים חוכרי אחוות: המקרה של האחים איצקוביץ'
- א. צבירת כוח: עד שנת 1738 90; ב. האחים בשיא פעילותם: 1739–1745 99; ג. ההתנגדות לאחים איצקוביץ': מרד האיכרים בקו'יצ'ב 108; ד. הידוק היחסים עם היירונים פלוריאן רד"יוויל בראשית שנות הארבעים 116; ה. נפילתם של שמואל וגדל 119; ו. שמואל וגדל: יהודי חצר של משפחת רד"יוויל? 123; ז. סיכום 124

- 128 פרק חמישי: יהודים חוכרי זכויות
- א. חשיבות החכרת הזכויות בהכנסות בית רד'יוויל מאחוזותיו 129; ב. ייעול שיטת ההחכרה של הזכויות: החכירות הכלליות 135; ג. חלקם של החוכרים בפעילות הכלכלית של האחזה 147; ד. יחסו של בית רד'יוויל לחוכריו ומעמדם החברתי 162; ה. היחסים בין החוכרים לבין הקבוצות השונות באחזה 170; ו. סיכום 179
- 182 פרק שישי: המסחר היהודי בשירות בעלי האחוזות
- א. יחסו של בעל האחזה למסחר ולסוחרים 182; ב. אשראי מסחרי 188; ג. מטרות המסחר באחזה המגנאטית 191; ד. תפקידם של סוחרים יהודים בהפצת תוצרת האחזה 195; ה. סוחרים יהודים במערך האספקה של אגד האחוזות 204; ו. המסחר היהודי כאמצעי להגדלת הכנסות המגנאט 221; ז. סיכום 238
- 241 פרק שביעי: סיכום
- א. התפקיד הכלכלי של היהודים באגד האחוזות 241; ב. מעמדם החברתי של היהודים באגד האחוזות 244; ג. היהודים באחוזות ושלטון המגנאטים 248
- 251 ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים
- א. מקורות בכתב יד 251; ב. מקורות נדפסים 253; ג. מחקרים 255
- 280 רשימת האיורים
- 281 גלוסר
- 283 מפתח השמות והמקומות

להורי

Dedicated to my parents,
Neville and Sheila Teller,
with love, affection and thanks.

סמל משפחת רדז'יוויל
(שלוש חצוצרות בתוך נשר)

פתח דבר

ספר זה הוא עיבוד של עבודת הדוקטור "תפקידם הכלכלי ומעמדם החברתי של היהודים באחוזות בית ראדויוויל בליטא במאה הי"ח", שכתבתי בהדרכתו של פרופ' יעקב גולדברג מן האוניברסיטה העברית בירושלים. היא הוגשה לסנט של האוניברסיטה העברית בשנת 1997.

במהלך השנים שבהן עסקתי בחקר תולדות יהודי פולין בראשית העת החדשה עבר תחום זה מהפכה מחשבתית. התפיסה שהייתה מקובלת עד אז הניחה שפרק הזמן בין גזרות ת"ח ות"ט לבין חלוקות פולין התאפיין בהתדרדרות חברתית וכלכלית ובניצול חסר רחמים של היהודים בידי האצולה הפולנית. תפיסה זו החלה לפנות את מקומה לראייה חדשה, המדגישה יותר את שיתוף הפעולה הכלכלי בין האצולה הגבוהה לבין היהודים ואת ההגנה שהעניקו האצילים ליהודים. במחקריו החלוציים של יעקב גולדברג, החוקר שפיתח את הגישה החדשה, ושל שני חוקרים שזכו ללמוד אצלו, גרשון הונדרט ומשה רוסמן (מחקריהם הרבים מוזכרים ברשימה הביבליוגרפית שבסוף הספר), הצטיירה יהדות פולין של המאה הי"ח כחברה פורחת, חזקה ומלאה ביטחון עצמי, כתוצאה מן היחסים שהתפתחו בינה לבין האצולה.

בראשית דרכי במחקר נראתה לי תמונה זו מבוססת היטב במקורות, אך חשתי אי־נחת מכך שעדיין לא נמצא הסבר מניח את הדעת להתפתחותם של יחסים אלה. על כן הצבתי לי למטרה לתאר לא רק את היחסים בין היהודים לבין האצולה, כפי שעשו קודמי בהצלחה כה רבה, אלא גם להבין את אופיים ואת דרכי התפתחותם. מטרה זו הביאה אותי לחקור לא רק את היחסים בין היהודים לאצילים אלא גם, ובעיקר, את המערכות הכלכליות והחברתיות שבהן פעלו היהודים ובמסגרתן שירתו את האינטרסים הכלכליים של האצולה. אמנם, לכאורה הוסט מוקד המחקר מן היהודים עצמם אל האצולה הפולנית, ובעיקר אל הפעילות הכלכלית של אחוזותיה. ואולם, הניתוח של מה שנחשב בדרך כלל ל"רקע" של ההיסטוריה היהודית אפשר לי, לאמתו של דבר, להבין לעומקם את אופיים הכלכלי והחברתי ואת משמעותם של היחסים שהתפתחו בין היהודים לאצולה.

הבחירה להתמקד ביחסים שהתפתחו בין היהודים לבין בית ראדויוויל הייתה פועל יוצא הן של חשיבות המשפחה בחברה הפולנית־הליטאית בראשית העת החדשה (ולא רק אז, כפי שהצבעתי במבוא), הן של מספרם הרב של היהודים שהתגוררו באחוזותיו, הן של היקף התייעוד שנשמר בארכיון המשפחה. עשרות אלפי התעודות הרלוונטיות

לנושא המחקר, שמצאתי באוספים השונים של הארכיון הזה (המפוצל כיום בין מספר מוסדות, בעיקר במזרח אירופה), אפשרו לי לעמוד לפרטי פרטים על מקומם של היהודים במערכת הכלכלית והחברתית הסבוכה של אחוזות המשפחה. ואולם אליה וקוץ בה, וריבוי התעודות הרחב את היריעה יתר על המידה. על כן החלטתי לצמצם את מוקד הדיון לענף אחד בלבד של המשפחה, מבין שלושת הענפים שהיו למשפחה בתקופה הנדונה, ואני דן כאן רק באחוזות שהיו בבעלותו של קרול סטניסלב רדז'יוויל ומשפחתו הקרובה (ראו במבוא). על כן, "בית רדז'יוויל" או "משפחת רדז'יוויל" בספר מכונן אך ורק לענף משפחתי זה. נוסף על כך, כדי לשמור על מידה של רציפות במחקר ולברר לעומק את תהליכי התפתחותו של אגד אחוזות מוגדר, החלטתי למקד את הדיון באחוזות של ענף משפחתי זה שנמצאו בליטא בלבד.*

אפילו אחרי ניסיונות אלה לצמצם את שטח המחקר, כדי להגיע לתמונה ברורה יותר של היחסים הכלכליים והחברתיים באחוזות המשפחה, היו הפרשנות והניתוח של התעודות המרובות סבוכים למדי.

מקום חשוב ביותר במהלך המחקר תפס מורי ורבי פרופ' יעקב גולדברג, מן האוניברסיטה העברית בירושלים, בחכמתו ובעזרתו. חובה נעימה היא לי להודות לו על שפינה זמן רב ויקר כדי ללבן עמדי סוגיות שונות, ועל שעיזר לי תמיד בעצה מחכימה וקולעת. פגישותינו היו לי תמיד בגדר חוויה אינטלקטואלית. דאגתו לי באה לידי ביטוי גם מעבר לתחום האקדמי, וכיום אני רואה בו לא רק מורה אלא גם חבר קרוב ביותר.

נעזרתי במיוחד במחקרו של משה רוסמן על היחסים בין היהודים למשפחות שנייבסקי וצ'רטורסקי במאה ה"ח (רוסמן, יהודי האדונים, ברשימת הקיצורים שבסוף הספר). בעבודה חלוצית זו הצליח רוסמן לשרטט את מערכת היחסים המורכבת בקווי מתאר ברורים. על אף הביקורת הראשונית שחשתי כלפי ספר זה, הרי במהלך מחקרי הבנתי שלא הייתי יכול להעמיק ולהגיע לתובנות שאליהן הגעתי ללא מאמציו הכבירים של רוסמן לפלס דרך בסבך המקורות.

אני חייב תודה גדולה לפרופ' גרשון הונדרט מאוניברסיטת מקגיל בקנדה, ששיתף אותי בידיעותיו הרחבות ובראיותיו הרחבה והמקורית על נושאי מחקרי. נוסף על כך אני מודה לפרופ' ישראל ברטל מן האוניברסיטה העברית בירושלים על עזרתו, תמיכתו ועצותיו המועילות בזמן לימודי. גם לעמיתתי למחקר, ד"ר יהודית קליק, אני מודה על שעות של דיונים פוריים וביקורת בונה. ד"ר טרויה ז'ילינסקה מן הארכיון ההיסטורי

* הערה בעניין התרגומים: על מנת להקל על הקורא העברי השמטתי כאן את הפולנית המקורית של הציטטות המופיעות במהלך הטקסט ובהערות. כל מי שמבקש לאמת את התרגומים מול המקור מוזמן לעיין בעבודת הדוקטור שלי, שבה מופיעים הטקסטים הפולניים בשפת המקור.

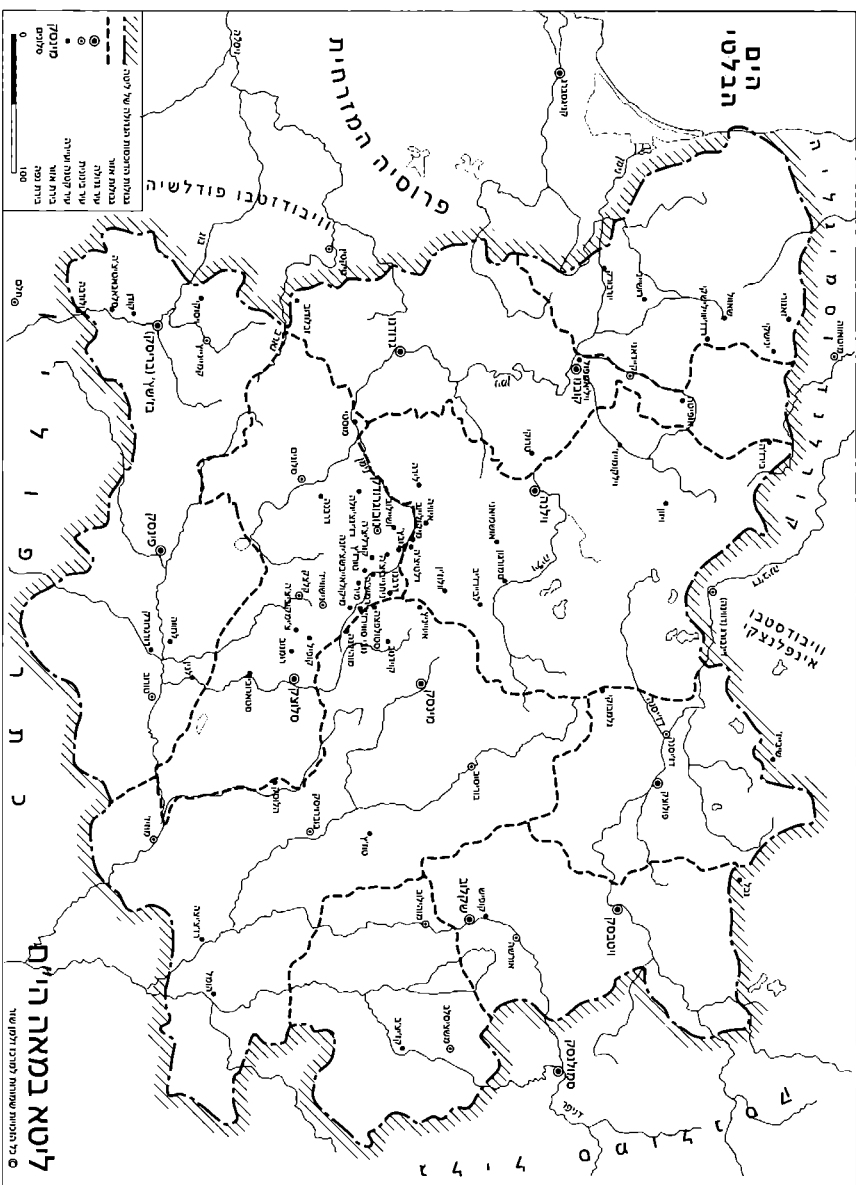
בוורשה (A.G.A.D.) אפשרה לי לעיין בארכיון על אף היותו סגור למבקרים ועזרה לי בצעדי הראשונים בנבכי האוספים. אף אנשי הצוות בארכיון הלאומי של הרפובליקה הבלארוסית במינסק, בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים ובבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים עזרו לי מאוד באיסוף החומר. ברצוני לציין גם אחרים שעזרו לי בגישה למקורות, בעצות טובות ובעזרה טכנית: ד"ר נתן זוסמן, הורי ואחי, ד"ר אקוש לב ואשתו גילה, ד"ר אווה לכניאק, פרופ' צ'סלב מילוש, ד"ר מרדכי נדב, גב' סילביה נול, ד"ר אלינה צלה ופרופ' שאול שטמפפר. לכולם תודה רבה.

בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית למדתי ולימדתי במשך כעשר שנים, וחכיתי לתמיכה רבה ממנו ומן המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית. בשנים האחרונות העניקו לי חברי בחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה בית חם וסביבה נעימה ותוססת מבחינה אינטלקטואלית. על כולם תבוא הברכה.

במימון המחקר נעזרתי בקרן הזיכרון לתרבות יהודית, בוועדה לתכנון ותקצוב של המוסד להשכלה גבוהה, במרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם שליד האוניברסיטה העברית, במכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, במכון לחקר הבונד באוניברסיטת חיפה ובחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה. לכולם תודה רבה. הפרסום נתמך בידי קרן לוסיוס נ' ליטאואר וקרן קורת מארצות הברית. אני מודה להם מקרב לב על נדיבותם.

גב' יהודית מאיר ערכה את העבודה מבחינה לשונית, ועל עבודתה המסורה אני מודה לה מקרב לב. המפה הוכנה בידי גב' אניה בונדרצ'וק, ואני מודה גם לה על מאמציה. הכנסת הספר לדפוס נעשתה במקצועיות רבה בידי הצוות של מרכז זלמן שזר בירושלים. אני רוצה לציין במיוחד את מר יחזקאל חובב שלקח על עצמו את העבודה הקשה של העריכה וההכנה של כתב היד לדפוס, במקצועיות מרשימה ובסבלנות אין קץ. למר צבי יקותיאל, המנהל הכללי של המרכז תודה על עזרתו וסבלנותו.

לבסוף אני רוצה להודות לבנותי אסנת, שירה ונעמה, שליוו אותי לאורך כל התהליך של כתיבת הספר. היתן לי תמיד מקור של השראה ואהבתכן ממשיכה לחזק אותי בתהליך הארוך והאטי של המחקר ההיסטורי. את הספר אני מקדיש להוריי, נוויל ושילה טלר, באהבה, בחיבה ובתודה.

מבוא

א. נושא המחקר וחשיבותו

אחת התופעות הבולטות בתולדות היהודים בפולין-ליטא במאות ה"ז-ה"ח היא מעבר היהודים מן הערים המלכותיות לנכסים השייכים לאצולה.¹ זו הייתה תופעה ייחודית לתקופה זו, כי הרי בימי הביניים ראו יהודי פולין, כמו כל יהודי אירופה, את מגינם העיקרי במלך ולא באצולה. לאמתו של דבר, ראשיתה של ההתיישבות היהודית בפולין ובליטא בין המאות ה"ג-ה"ז נעוצה במאמץ של המלכים לחזק את ההתיישבות ולהחיות את השווקים העירוניים במדינה, ולשם כך הם הזמינו מתיישבים מגרמניה, ביניהם יהודים. בתקופה זו היה היישוב היהודי קטן ממדים והיהודים זכו להגנה מלכותית ולזכויות שעוגנו בפריווילגיות כלליות. ואולם היהודים, שישבו על פי רוב בערים המלכותיות, היו חייבים להתמודד עם תחרות קשה מצד העירוניים הלא-יהודים בניסיונותיהם להשתלב בכלכלה העירונית.²

רק עם החלשת השלטון המרכזי בפולין ובליטא במהלך המאה ה"ז, ובעיקר בעקבות חוק משנת 1539 שהפקיע את היהודים תושבי אחוזות האצילים מן השלטון המלכותי, החליטו יהודים רבים שאין בכוחו של המלך להגן עליהם הגנה יעילה. לעומת זאת האצולה, הכוח העולה במדינה, שאפה לנצל את כישרונותיהם הכלכליים של היהודים כדי לפתח את אחוזותיה, ולכן יהודים רבים יותר ויותר מצאו את דרכם לאחוזות של האצילים; תהליך זה התאפיין גם בגידול דמוגרפי מרשים של היהודים במזרח אירופה. מעבר היהודים לאחוזות האצילים התגבר עם האיחוד בין פולין לליטא שנחתם בעיר לובלין בשנת 1569. על פי הסכם האיחוד, עברו שטחים נרחבים באוקראינה משלטון ליטא לפולין, וחולקו בהוראת המלך למקורביו. אותם מגנאטים החלו מיד בתהליך של קולוניזציה והזמינו לשטחיהם מתיישבים רבים, ויהודים בכלל זה, תוך שהם מבטיחים להם תנאי התיישבות משופרים.³ גם כאשר שקע במקצת גל ההתיישבות באוקראינה, המשיכו יהודים רבים לחפש לעצמם תנאי התיישבות מועדפים באחוזותיהם של המגנאטים – בעיקר בשטחים המזרחיים של פולין ובליטא.

1 בלבן, מעמד משפטי, עמ' 249; ברון, היסטוריה חברתית ודתית, עמ' 175–192; ויינריב, יהודי פולין, עמ' 116–118; הונדרט, יהודים בפולין-ליטא, עמ' 40.

2 מאהלר, תולדות היהודים, עמ' 29–72.

3 אטינגר, חלקם של היהודים, עמ' 107–142.

כסף, כוח והשפעה הוא מחקר כלכלי-חברתי חדשני, הבוחן את מקומם של היהודים באחוזות בית רדז'יוויל בליטא במאה הי"ח. הספר פורש תמונה רבגונית של מערכת היחסים שהתפתחה בין היהודים לבין אחת ממשפחות האצולה החשובות ביותר בליטא במאה הי"ח. הוא בוחן את מקומם של היהודים בחיי הכלכלה של הערים ושל האחוזות ומתאר את דמותם של החוכרים היהודים שפעלו באחוזות בית רדז'יוויל. מן המחקר עולה, בניגוד לדעה המקובלת, שהיהודים מילאו תפקידים חשובים ומרכזיים במערך הניהול הכלכלי של אחוזות המשפחה וזכו להוקרת בית רדז'יוויל על פעילותם הכלכלית המסועפת.

כסף, כוח והשפעה מציג את החברה היהודית בליטא על כל רבדיה: מן הפונדקאי הכפרי העני דרך סוחרים וסוחרות בעיירות ובערים ועד לאילי ההון שחכרו אחוזות שלמות ושלטו בחברה היהודית והלא יהודית ביד רמה. וכך מתוארים יהודי ליטא במאה הי"ח כקבוצה פעילה מן הבחינה הכלכלית, תוססת מן הבחינה החברתית ובעלת עצמה הודות לקשריה עם האצולה. הספר תורם תרומה של ממש גם למחקר הכלכלי של פולין במאה הי"ח. החיבור מבוסס על אלפי תעודות מארכיונים ומספריות בפולין, בבלארוס ובישראל.

ד"ר אדם טלר נולד בלונדון בשנת 1962 ולמד לתואר הראשון באוניברסיטת אוקספורד. הוא המשיך את לימודיו עד לסיום התואר השלישי באוניברסיטה העברית בירושלים. כיום הוא מרצה בכיר בחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה. ספרו הראשון, החיים בצוותא: הרבע היהודי בפוזנן במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה, יצא לאור בשנת 2003.

0 01850000521 0
185-521

מחיר מומלץ לצרכן: 93.20 ש"ח